

SỰ THAY ĐỔI VỊ THẾ NGƯỜI HOA Ở CAMPUCHIA TỪ SAU NĂM 1991

DƯƠNG VĂN HUY*

Sau Hội nghị Paris được ký kết vào năm 1991, Campuchia đã bước vào giai đoạn phát triển mới. Cùng với đó, cộng đồng người Hoa ở Campuchia cũng dần được phục hồi và phát triển một cách nhanh chóng. Trong khoảng hơn 20 năm (từ năm 1991 tới nay), cộng đồng người Hoa ở đây đã gia tăng về dân số, khôi phục và phát triển về tổ chức xã hội và nghiệp đoàn, và nâng cao về địa vị kinh tế, tham gia vào các hoạt động chính trị. Cùng với việc gia tăng trong quan hệ giữa Trung Quốc và Campuchia, cộng đồng người Hoa ở đây có cơ hội phát triển mạnh hơn và trở thành bộ phận cư dân quan trọng trong xã hội Campuchia. Trong bài viết này, chúng tôi phân tích một số thay đổi vị thế xã hội người Hoa ở Campuchia từ sau 1991.

I. NHỮNG THAY ĐỔI VỀ MẶT DÂN CƯ, CẤU TRÚC XÃ HỘI NGƯỜI HOA

Căn cứ vào nhiều nguồn sử liệu khác nhau, người Hoa sớm đã tới khu vực duyên hải Campuchia để buôn bán. Nhưng đến thời kỳ cuối nhà Minh người Hoa mới di cư

đến Campuchia với quy mô lớn. Chuyển sang thời kỳ Pháp thuộc ở Đông Dương, con số người Hoa ở Campuchia tăng nhanh. Tính đến năm 1890, con số người Hoa ở Campuchia khoảng 130.000 người. Sau Thế chiến thứ hai kết thúc, số người Hoa đã tăng lên mạnh hơn, từ 300.000 người lên 420.000 người trong giai đoạn 1946-1949, chiếm 7,4% dân số Campuchia khi đó (5,74 triệu người).⁽¹⁾ Vào những năm 1950 có khoảng 200.000 người Hoa ở Campuchia, năm 1968 là 425.000 người, chiếm 6,5% dân số Campuchia⁽²⁾, đến đầu những năm 1970 có khoảng 700.000 người Hoa ở đây, những năm sau đó giảm mạnh. Mặc dù vậy, sức sống của cộng đồng người Hoa ở đây vẫn duy trì, cho dù họ gặp nhiều khó khăn trong thời kỳ Khmer Đỏ.⁽³⁾

Từ sau khi Hiệp định Paris được ký kết từ năm 1991, Campuchia bước vào giai đoạn ổn định và phát triển. Quốc gia này đã chuyển từ việc nối lỏng chính sách hạn chế người Hoa từ cuối những năm 80 sang công khai khuyến khích họ tích cực tham gia vào xây dựng kinh tế, xã hội và văn

* TS. Dương Văn Huy, Viện Nghiên cứu Đông Nam Á

hoá đất nước. Năm 1987, chính phủ Campuchia khuyến khích những người Hoa rời Campuchia quay về làm cho số lượng người Hoa gia tăng.⁽⁴⁾ Cộng đồng người Hoa ở Campuchia bắt đầu được hồi sinh, từ con số 250.000 người trong những năm 1970, tăng lên 500-600.000 người năm 1998, chiếm 5% tổng dân số Campuchia (11 triệu người), tuy nhiên đến năm 1999, số người Hoa giảm xuống còn 400.000 người.⁽⁵⁾ Sang đến năm 2001, tăng lên là 500.000 người, và năm 2008, số người Hoa ở Campuchia có khoảng 700.000 người.⁽⁶⁾ Trong số người Hoa ở Campuchia, người Triều Châu nhiều nhất, khoảng 76%, người Quảng Đông 10%, người Hải Nam 8%, người Hakka 3%, người Phúc Kiến 2%.⁽⁷⁾

Bên cạnh đó, các tổ chức xã hội của người Hoa lần lượt được khôi phục hoặc ra đời, quan trọng nhất là sự ra đời của *Tổng hội Lý sự người Hoa Campuchia*⁽⁸⁾ vào năm 1990. Đồng thời với việc Trung Quốc và Campuchia bình thường hóa và phát triển quan hệ song phương, Tổng hội hoạt động một cách sôi nổi, các phân hội của người Hoa ở các tỉnh lần lượt được thành lập.

Hiện nay, ở Campuchia có 5 Hội quán của những người Hoa, bao gồm: Hội quán Triều Châu⁽⁹⁾, Hội quán Phúc Kiến⁽¹⁰⁾, Hội Quán Quảng Triệu (Quảng Đông)⁽¹¹⁾, Hội quán Khách Thuộc (Hội quán Hakka hay Khách Gia)⁽¹²⁾, và Hội quán Hải Nam⁽¹³⁾. Theo như mức độ dân số của mỗi cộng đồng phương ngữ thì Hội quán lớn nhất là của bang Triều Châu, tiếp đến là Quảng Triệu, Hải Nam, Khách Gia và Phúc Kiến. Tính đến năm 2001, Tổng hội người Hoa ở Campuchia đã thành lập được 16 phân hội cấp tỉnh thuộc 24 tỉnh thành khác nhau,

các cơ quan phụ thuộc có khoảng 103.⁽¹⁴⁾

Ngoài những Hội quán đồng hương ra, người Hoa ở Campuchia còn thành lập lên những hội thân tộc trên cơ sở các dòng họ. Theo như phương ngữ, hiện tại người Hoa đã thành lập nên khoảng 12 hội thân tộc, bao gồm: Hội thân tộc họ Quách, họ Thái, họ Hoàng, họ Ngô, họ Lâm, họ La, họ Dương, họ Trần, họ Phù, họ Lý, họ Lại và Hội đồng hương Phương Hoàng Nhiều Bính. Những hội thân tộc này đảm nhiệm trách nhiệm chăm lo cho họ hàng, đặc biệt là trong những dịp hiếu hỷ, họ sẽ đứng ra giúp đỡ lo liệu mọi việc. Những hội thân tộc này cũng tham gia vào các công việc từ thiện do *Lý Sự Hội* của người Hoa phát động. Những hội thân tộc thành lập sớm còn tổ chức các đoàn trở về Trung Quốc để tìm lại nguyên quán gốc tích của mình. Kinh phí hoạt động của những Hội thân tộc này chủ yếu do sự quyên góp của các thành viên và những người có trách nhiệm. Hội thân tộc còn có nghĩa trang riêng của mình, mỗi năm vào dịp Thanh minh họ tổ chức cho các hương thân đi tảo mộ.⁽¹⁵⁾

Những tổ chức xã hội mang tính chất đồng hương này trong lịch sử đôi khi được nhắc tới như là những phường hội, chịu trách nhiệm về việc thu thuế, chứng minh nhân dân, giấy phép cư trú, và nhiều chức năng phúc lợi xã hội khác. Đến năm 1958, các chức năng trên bị xóa bỏ. Các hội này tiếp tục thực hiện các công việc cộng đồng chẳng hạn như quản lý trường học, nghĩa trang, các câu lạc bộ thể thao và một bệnh viện cho đến khi Khmer Đỏ xóa sạch chúng. Ngày nay chúng đã được khôi phục lại và phát triển mạnh mẽ trong xã hội Campuchia.

Với việc gia tăng về mặt dân số, sự khôi phục về mặt các tổ chức hội đoàn truyền thống, xã hội người Hoa ở Campuchia dần trở thành tổ chức xã hội mang tính tộc người có tính liên kết chặt chẽ. Cùng với sự ủng hộ từ phía Trung Quốc và sự cho phép của chính quyền sở tại, cộng đồng người Hoa ở đây đang gia tăng mạnh mẽ vị trí xã hội của họ và đang trở thành cầu nối quan trọng trong việc thắt chặt quan hệ giữa Trung Quốc với Campuchia, cũng như gia tăng yếu tố Trung Hoa tại quốc gia này.

II. GIA TĂNG CÁC HOẠT ĐỘNG VĂN HOÁ - GIÁO DỤC CỦA NGƯỜI HOA

Từ sau khi Campuchia bước vào giai đoạn ổn định xã hội, phát triển kinh tế đất nước từ đầu những năm 90 của thế kỷ XX, cộng đồng người Hoa ở đây cũng ngày càng ổn định về mặt cơ cấu tổ chức xã hội và gia tăng việc bảo tồn và phát huy các yếu tố văn hóa Trung Hoa truyền thống. Để làm được điều này, người Hoa ở đây trước tiên chăm lo nền giáo dục tiếng Hoa. Các loại hình giáo dục, truyền thông tiếng Hoa lần lượt ra đời và phát triển, trở thành kênh quan trọng kết nối giữa cộng đồng người Hoa ở Campuchia với nhau và với Trung Quốc.

Đối với hệ thống giáo dục các trường tiếng Hoa: Từ sau năm 1970, Campuchia rơi vào tình trạng bất ổn, người Hoa và Hoa kiều ở Campuchia bị tác động mạnh mẽ. Trải qua thời kỳ trấn áp của Non Nol và Khmer Đỏ, tiếng Hoa (Hoa ngữ) và chữ Hoa (Hoa văn) đi vào thoái trào. Đến năm 1990, Chính phủ Campuchia đồng ý cho phép thành lập các trường tiếng Hoa. Vào tháng 10 cùng năm, khóa học dạy bằng

tiếng Hoa đầu tiên được dạy tại trường Hoa văn tại thành phố Memot của tỉnh Kampong Cham. Từ đó về sau, các trường Hoa văn có điều kiện phát triển mạnh mẽ.

Cùng với việc Chính phủ Campuchia mới lỏng chính sách đối với giáo dục tiếng Hoa, bản thân cộng đồng người Hoa cũng nỗ lực chủ động phục hồi và thúc đẩy mạnh mẽ bằng nhiều phương thức khác nhau. *Lý sự Tổng hội người Hoa Campuchia* và các Hội quán người Hoa và Hoa kiều thành lập "*Hoa hiệu hạ khoá Ủy viên hội*" (Hội đồng khóa học mùa hè của trường tiếng Hoa), các trường học 100% vốn người Hoa Campuchia hoặc hợp tư liên kết cùng lần lượt đi vào khai giảng. Tháng 5 năm 1992, *Lý sự Tổng hội người Hoa Campuchia* đã thành lập "*Hội đồng khoá học mùa hè Phnom Penh*", phụ trách phối hợp cùng Chính phủ Campuchia thực hiện các công việc nhằm khôi phục hoặc thành lập các trường tiếng Hoa. Tính đến năm 2006, toàn Campuchia có khoảng hơn 70 trường tiếng Hoa (bao gồm trường công lập và tư thục), với khoảng 50.000 học sinh, trong đó các trường tiếng Hoa ca công và tư thục ở Phnom Penh là nhiều nhất. Trường Đoàn Hoa được Hội quán Triều Châu thành lập ra có quy mô lớn nhất, với tổng 200 lớp học, nhân viên và giáo viên có khoảng hơn 230 người, học sinh hơn 11.000 người, trong đó học sinh người gốc Hoa chiếm 80% ở đây. Trường Sùng Chính của Hội quán Hakka, và trường Tập Thành của Hội quán Hải Nam đều có khoảng trên dưới 2.000 học sinh. Số học sinh trường tiếng Hoa ở các tỉnh thành khác của Campuchia số lượng không đều nhau, trong khoảng từ mấy chục cho tới mấy trăm học sinh.

Bên cạnh đó, sự tăng trưởng của nền

giáo dục tiếng Hoa và sự hồi sinh của cộng đồng người Hoa một phần nhân được sự giúp đỡ và khuyến khích từ phía Trung Quốc. Vai trò của chính phủ Trung Quốc bao gồm việc cung cấp một phần tài chính cho việc xây dựng trường lớp, tác động đến chính phủ Campuchia nhằm xây dựng lại các trường học tiếng Hoa, in ấn sách giáo khoa kết hợp với lịch sử và địa lý Campuchia tại trường Đại học Tế Nam Trung Quốc.⁽¹⁶⁾

Hiệu trưởng và hơn một nửa giáo viên các trường tiếng Hoa đến từ Trung Quốc là tình trạng phổ biến của hầu hết các trường Hoa ở Campuchia. Năm 1998 Trung Quốc bắt đầu trao học bổng cho những công dân Campuchia gốc Hoa theo học tại các trường trung học và cao đẳng ở Trung Quốc, và trong năm 1999 trường Đại học Hoa kiều của tỉnh Phúc Kiến (trong đó có cả bậc học trung học phổ thông) được Chu Ân Lai thành lập năm 1960 bắt đầu quảng cáo về việc giảm học phí cho những sinh viên Campuchia gốc Hoa.⁽¹⁷⁾

“Con số tiếng Trung Quốc” ở Campuchia: Cùng với sự phát triển của giáo dục tiếng Hoa ở Campuchia, cũng như sự gia tăng trong quan hệ kinh tế giữa Trung Quốc và Campuchia thì ngày càng nhiều người Trung Quốc đại lục, Hồng Kông, Ma Cao, Đài Loan, những người gốc Hoa ở các quốc gia khác đến Campuchia đầu tư. Cho nên, nắm vững được tiếng Hoa cũng là một trong lợi thế, nhất là việc đảm bảo cho sự “sinh tồn” và phát triển của người Hoa Campuchia.

Nhằm gia tăng việc đào tạo tiếng Trung Quốc ở Campuchia, Trung Quốc đã cho thành lập Học viện Khổng Tử ở Campuchia

vào cuối năm 2009. Học viện Khổng Tử đã xây dựng một loại chương trình dạy tiếng Trung Quốc cho học sinh ở đây, đồng thời Viện này cũng chịu trách nhiệm bồi dưỡng cho các giáo viên dạy Trung văn các trường học ở Campuchia. Vào ngày 20/1/2010, Học viện Khổng Tử đã khai giảng lớp học tiếng Trung Quốc đầu tiên giảng dạy về lịch sử quan hệ Trung Quốc - Campuchia, bài giảng này do cựu Đại sứ Trung Quốc tại Campuchia ông Chương Kim Phụng trực tiếp đứng lớp. Lớp học đầu tiên này có khoảng hơn 50 học sinh đến từ Thủ tướng, các bộ thuộc Chính phủ, Bộ Giáo dục, Bộ Truyền thông, cho đến nhiều trường học của Campuchia.⁽¹⁸⁾ Việc thành lập Học viện Khổng tử đã đánh dấu sự gia tăng mạnh mẽ ảnh hưởng văn hoá Trung Quốc ở Campuchia.

Cho đến năm 2012, có khoảng 40.000 thanh niên Campuchia đăng ký học tiếng Trung Quốc ở các trường học. Theo lời một giáo viên dạy tiếng Trung Quốc ở Campuchia, ông Heng Guechly, thì *“tiếng Hán ở Campuchia hiện tại hữu dụng hơn tiếng Anh, bởi vì quan hệ tốt giữa Trung Quốc và Campuchia (tốt đẹp) mà ngày càng nhiều người Trung Quốc đến Campuchia buôn bán, rất nhiều ngành nghề cần một lượng lớn người biết tiếng Hán.”*⁽¹⁹⁾ Bên cạnh đó, theo như ông Gua Fa, giáo viên phụ trách trường tiếng Hoa Minh Hoa Phnom Penh (Ming Fa Chinese School) thì, *“trước đây có rất nhiều học sinh đến đây học tiếng Anh, hiện nay thì tập nập đi học tiếng Trung Quốc, học sinh hy vọng rằng biết tiếng Trung sẽ giúp họ tìm được việc làm dễ dàng hơn, ví dụ như là hướng dẫn viên du lịch, phiên dịch tiếng Trung Quốc hoặc làm trong các ngân hàng và*

khách sạn."⁽²⁰⁾

Do tiếng Trung Quốc phát triển một cách mạnh mẽ, cho nên các nhà đầu tư Trung Quốc ở Campuchia có được sự hậu thuẫn quan trọng để phát triển sự nghiệp kinh doanh ở đây. Theo như đánh giá của ông Cao Hoa - Hội trưởng *Thương hội Trung Quốc tại Campuchia*, những di dân Trung Quốc mới đến Campuchia "tương đối thích ứng về mặt văn hoá, ngôn ngữ ở đây, môi trường xã hội vô cùng phù hợp với thương nhân Trung Quốc, đặc biệt là những thương nhân Đại lục đến đây đầu tư kinh doanh, hoặc sinh sống. Mà rất nhiều mạch máu nền kinh tế đa phần nằm trong tay người Hoa. Mức độ phổ biến Trung văn trong xã hội rất cao. Những khu vực đô thị náo nhiệt, trước mặt những cửa hàng ở những khu thương mại nói chung đều thấy treo bảng chữ Trung Quốc. Nhiều nhà nghỉ khách sạn, nhà hàng, toàn bộ đều có thực đơn viết bằng tiếng Trung Quốc. Đây có thể nói là một Chinatown rồi."⁽²¹⁾

Đối với hoạt động truyền thông tiếng Hoa: Với sự gia tăng của người biết tiếng Hoa đã khiến cho sách báo tiếng Hoa, cũng như phát thanh truyền hình tiếng Hoa cũng từ đó mà ra đời và phát triển. Ngày 17/12/1993, tờ "*Hoa thương nhật báo*" (The Commercial News) được ra đời. Ngày 11 tháng 8 năm 2000, Tổng hội Lý sự hội người Hoa và Hoa kiều Campuchia dưới sự cho phép của Chính phủ Campuchia đã chính thức thành lập ra cơ quan báo của Hội là tờ "*Nhật báo tiếng Hoa Campuchia*" (Jianhua Daily Cambodian Chinese Newspaper)⁽²²⁾. Đồng thời, một số tờ như *Đại chúng Nhật báo* (ra đời tháng 8/1999), *Tân thời Đại báo* (The Chinese Times, ra

đời tháng 3/2000), *Campuchia Tinh châu Nhật báo* (Cambodia Sin Chew Daily, thành lập ngày 8/11/2000) cũng lần lượt ra đời và phát hành.⁽²³⁾ Ngoài ra, cộng đồng người Hoa ở đây còn có các tờ báo tiếng Hoa khác như: *Cao Miên Độc lập Nhật báo* (thành lập ngày 12/12/1993); *Phnom Penh Thời báo*, và *Báo buổi tối Phnom Penh* (Phnom Penh Evening Post, ra đời ngày 03/9/2009).⁽²⁴⁾

Cùng với sự gia tăng về ngôn ngữ, giáo dục và hoạt động truyền thông tiếng Hoa ở Campuchia, các hoạt động lễ tết của người Hoa có xu hướng trở thành hoạt động văn hóa quan trọng trong xã hội Campuchia. Cùng chính vì thế mà người Hoa tuy xác định "lạc địa sinh căn" tại Campuchia, song họ vẫn hướng về "quê hương Trung Quốc" của họ.

Một trong những hoạt động văn hóa quan trọng nhất của người Hoa ở Campuchia được quan tâm nhất đối với chính quyền và người dân sở tại, đó là Tết âm lịch. Tết âm lịch của người Hoa không được coi là ngày lễ chính thức của Campuchia, nhưng rất nhiều trường học, chợ và nhiều Bộ thuộc Chính phủ đã đóng cửa trong những ngày Tết của người Hoa này.⁽²⁵⁾ Thậm chí, ngay trong các giới chức của Campuchia đang rất coi trọng mối quan hệ với Trung Quốc, cho nên vị thế người Hoa Campuchia càng được khẳng định, sự gia tăng quan hệ Trung Quốc - Campuchia khiến cho cộng đồng người Hoa ở đây càng thấy được vai trò "cầu nối" của họ và cũng là nhân tố thúc đẩy quan hệ song phương hai bên, cũng như là nơi bảo lưu và truyền bá văn hóa Trung Hoa.

Về mặt tình cảm của người Hoa đối với

Trung Quốc, ông Khieu Kanharith (Lã Lai Thịnh, Bộ trưởng Bộ Truyền thông Campuchia) cho biết: *"người Hoa ở Campuchia tuy vẫn nhớ tổ quốc Trung Quốc, nhưng ở đây là quốc gia sinh sống của họ, cũng chính là nơi sinh ra của họ, họ cũng có một phần tình cảm và trách nhiệm đối với nơi này."*⁽²⁶⁾ Đồng thời, trong buổi trả lời *Nhân dân Nhật báo* ngày 04/11/2002, ông cũng cho biết thêm: *"tuy đến hôm nay người Hoa ở đây (Campuchia) vẫn coi Trung Quốc là tổ quốc của họ, nhưng họ cũng có nghĩa vụ xây dựng Campuchia."*⁽²⁷⁾ Bên cạnh đó, đánh giá về sự phát triển của người Hoa ông cho rằng, từ sau khi Chính phủ mới được thành lập (từ 1993) tới nay thì người Hoa ở Campuchia hiện nay *"bước vào thời kỳ hoàng kim."*⁽²⁸⁾

III. NHỮNG CHUYỂN BIẾN VỀ HOẠT ĐỘNG KINH TẾ, CHÍNH TRỊ CỦA NGƯỜI HOA Ở CAMPUCHIA

Về mặt kinh tế: Vào những năm 1950, chính phủ Campuchia thực hiện chính sách hạn chế đối với kinh tế Hoa kiều bằng "Pháp lệnh số 83".⁽²⁹⁾ Pháp lệnh này đã tác động mạnh mẽ tới đời sống kinh tế của Hoa kiều ở Campuchia thời kỳ này, Hoa kiều trong các ngành nghề bị cấm, đa phần bị thất nghiệp, riêng ở Phnom Penh đã có hơn 400 công nhân Hoa kiều mất việc làm. Trước tình hình như vậy, Hoa kiều đã đua nhau xin gia nhập quốc tịch Campuchia.

Bước sang đầu những năm 1960, hoạt động kinh tế của người Hoa ngày càng phát triển mạnh. Trong thời gian 1962 -1963, toàn bộ Campuchia có khoảng 425.000 người Hoa, trong đó có khoảng 84% người

Hoa tham gia vào các hoạt động kinh tế thương mại. Các hoạt động thương mại của họ chiếm 95% trong tổng số người Campuchia tham gia vào lĩnh vực trao đổi. Đồng thời, có 8,5% người Hoa tham gia vào sản xuất công nghiệp; ngoài ra có 7% người Hoa tham gia đội ngũ những người làm thuê mướn, công nhân học việc; và 0,5% tham gia vào các ngành nghề đặc thù và các ban ngành trong chính phủ Campuchia.⁽³⁰⁾

Từ những năm 1970 đến cuối những năm 1980, kinh tế người Hoa suy giảm do chịu sự tác động mạnh mẽ bởi tình hình chính trị ở Campuchia. Từ năm 1987, Chính phủ Campuchia thực hiện chính sách nới lỏng cho kinh tế người Hoa như: cho phép người Hoa và Hoa kiều được phép theo đuổi các hoạt động công thương nghiệp tư doanh; huỷ bỏ quy định về Chính phủ chiếm hữu 30-40% cổ phần trong doanh nghiệp thương mại, người Hoa và Hoa kiều có thể tự bỏ vốn kinh doanh các loại hình công thương nghiệp lớn; thông qua phương thức thanh toán định kỳ để bán cho người Hoa các doanh nghiệp nhà nước kinh doanh không hiệu quả để họ tiếp tục kinh doanh; áp dụng các biện pháp thông qua các kênh động viên tranh thủ những kiều dân Campuchia đã chạy ra nước ngoài định cư về nước định cư và làm ăn kinh doanh.⁽³¹⁾ Năm 1989, Chính quyền Phnom Penh thực thi *"Luật nước ngoài đầu tư tại Campuchia"*, đưa ra hàng loạt các biện pháp nhằm thu hút đầu tư nước ngoài tại Campuchia, đồng thời lập ra các chính sách pháp quy liên quan.

Những chính sách tích cực của Chính phủ Campuchia nhằm mở cửa phát triển kinh tế đã tạo điều kiện thuận lợi cho bộ

phận kinh tế người Hoa phát triển một cách mạnh mẽ, Campuchia trở thành địa điểm đầu tư lý tưởng của các doanh nghiệp Trung Quốc. Đánh giá về môi trường làm ăn tại Campuchia, ông Cao Hoa – Hội trưởng *Thương hội Trung Quốc tại Campuchia* cho biết, “năm 1993, khi tôi mới đến thủ đô Phnom Penh của Campuchia. Khi mới đến, vừa lúc Campuchia tiến hành tổng tuyển cử. Khi đó, giới bên ngoài cho rằng, ở đây rất hỗn loạn. Sau khi tôi đến đây, dưới sự giới thiệu của bạn bè, cảm thấy môi trường đầu tư ở đây khá tốt, vì Chính phủ làm thời mới thành lập, họ còn trăm thứ phải làm. Với sự giúp đỡ của bạn bè, tôi đã bắt tay vào lĩnh vực du lịch hàng không, cho đến nay, tôi đã thành lập được Công ty Du lịch.”⁽³²⁾ Còn theo sự đánh giá của các thương nhân Trung Quốc làm ăn tại Campuchia thì từ sau khi nước này tiến hành Tổng tuyển cử năm 1993, người Hoa ở Campuchia bắt đầu “tiến vào giai đoạn phát triển vàng son của mình”, bởi sự nói lỏng về chính sách của Chính phủ bản địa đối với họ và sự gia tăng trong quan hệ kinh tế giữa Trung Quốc và Campuchia.

Từ khi Trung Quốc và Campuchia bình thường hoá quan hệ (1991) tới nay, cán cân thương mại song phương tăng lên một cách mạnh mẽ, từ 12,46 triệu USD năm 1992 lên 120,70 triệu USD năm 1997; 223,57 triệu USD năm 2000; 735,90 triệu USD năm 2006; và 1,412 tỷ USD năm 2010, đặc biệt là con số 2,5 tỷ USD năm 2011. Thậm chí, trong chuyến thăm của Chủ tịch Trung Quốc Hồ Cẩm Đào đến Campuchia vào ngày 31/3/2012, hai bên đã cam kết kim ngạch mậu dịch song phương giữa Trung Quốc và Campuchia tăng lên 5

tỷ USD vào năm 2017.⁽³³⁾ Sự gia tăng trong quan hệ kinh tế thương mại hai nước đã tạo điều kiện thuận lợi cho hoạt động kinh tế của người Hoa ở Campuchia phát triển nhanh chóng.

Đồng thời, việc gia tăng các dự án đầu tư của Trung Quốc không chỉ tạo nên luồng gió mới đối với kinh tế người Hoa ở đây, mà điều này cũng đã khiến cho bộ phận di dân mới người Trung Quốc tới Campuchia cũng tăng lên mạnh mẽ. Tính sau khoảng 10 năm từ 1993 đến 2002, số thương nhân Trung Quốc đại lục đến Campuchia làm ăn đã lên tới con số 10.000 người.⁽³⁴⁾

Đặc biệt, từ năm 1999, thủ tướng Campuchia Hun Sen đã tạo dựng mối quan hệ thân thiết với Trung Quốc và đưa nước này trở thành người bạn số 1 của Phnom Penh. Cho nên, Trung Quốc đã tích cực hỗ trợ quy mô lớn và dài hạn, gồm cả dòng đầu tư mới cho Campuchia. Trong thời gian từ 1994 đến 2011, Trung Quốc đã đầu tư tổng cộng 8,8 tỷ USD vào Campuchia và trở thành nhà đầu tư lớn nhất của Phnom Penh.⁽³⁵⁾ Đầu tư của Trung Quốc tập trung vào các ngành thủy điện, khoáng sản, dệt may, ngân hàng, tài chính, du lịch và công nghiệp, và gần đây hơn vào công tác dò tìm dầu khí trong nội địa Campuchia. Những khoản đầu tư trực tiếp từ các doanh nghiệp Trung Quốc đạt hàng tỷ USD, chủ yếu vào các ngành khai thác gỗ, khoáng sản, xây dựng và khách sạn. Bắc Kinh còn hứa cho Phnom Penh vay với lãi suất thấp trong bảy lĩnh vực chính như tài chính, y tế, hàng không, thông tin, giao thông, vận tải, đặc biệt là đề nâng cấp các cơ sở hạ tầng và để xây dựng quân y viện và trường đào tạo quân sự. Trung Quốc còn là nhà tài trợ

phát triển cơ sở hạ tầng lớn nhất tại Campuchia với hơn 2,1 tỷ USD, như xây dựng và nâng cấp các quốc lộ (1, 2, 3, 4, 6, 7) nối liền biên giới Lào và cao nguyên phía đông đến Vịnh Thái Lan và cảng Kompong Som.⁽³⁶⁾

Tính riêng nửa đầu năm 2012, số dự án đầu thầu của Trung Quốc tại Campuchia là 28 dự án, với số vốn theo hợp đồng ký kết là 474 triệu USD, tăng 97,3% so với cùng kỳ năm trước, doanh thu đạt 619 triệu USD, tăng 21,4% so với cùng kỳ năm trước; số nhân viên Trung Quốc phái sang Campuchia làm việc đạt 3.016 người, tăng 47,8% so với cùng kỳ năm trước. Số vốn hợp đồng lũy tích của các công trình đầu thầu của Trung Quốc ở Campuchia tính đến tháng 6/2012 là 5,688 tỷ USD, doanh thu đạt 350 triệu USD.⁽³⁷⁾

Cùng với sự phát triển của quan hệ kinh tế song phương thì hoạt động du lịch giữa Trung Quốc với Campuchia phát triển mạnh. Theo như thống kê đến hết nửa đầu năm 2012, số du khách Trung Quốc tới Campuchia vượt con số 150 000 lượt, tăng 33% so với cùng kỳ năm trước. Trong đó thủ đô Phnom Penh là điểm đến chính của các du khách Trung Quốc, khu vực này phấn đấu đạt mục tiêu đến năm 2020 sẽ thu hút khoảng 1 triệu lượt khách Trung Quốc đến thành phố này mỗi năm.⁽³⁸⁾

Nhằm gia tăng việc thu hút khách du lịch Trung Quốc đến Campuchia, Chính phủ nước này đã đưa ra "*Chiến lược thị trường thu hút khách du lịch Trung Quốc*". Theo chiến lược này thì mục tiêu đặt ra đến năm 2015 thu hút khoảng 550.000, đến năm 2020 là thu hút khoảng 1 triệu lượt khách Trung Quốc. Để đạt được

mục tiêu này, Chính phủ Campuchia đã tích cực cải thiện môi trường du lịch, nâng cao sản phẩm và chất lượng du lịch, mở thêm nhiều các chuyến bay trực tiếp, sử dụng cả 3 ngôn ngữ là tiếng Campuchia, tiếng Trung Quốc và tiếng Anh trong các khách sạn, nhà hàng, điểm du lịch, các trang mạng du lịch và sách hướng dẫn du lịch, nâng cao chất lượng các món ăn Trung Quốc.⁽³⁹⁾

Về mặt chính trị: Nhiều người gốc Hoa ở Campuchia đã tham gia vào hệ thống chính quyền nhà nước, và nhiều người giữ chức vụ quan trọng trong chính quyền. Cho đến năm 2012, có khoảng hơn 1/2 các bộ trưởng trong nội các của Chính phủ Hun Sen là có huyết thống người Hoa, chẳng hạn như Chủ tịch Thượng nghị viện Campuchia ông Chea Sim (Tạ Hạnh)⁽⁴⁰⁾; ông Khieu Kanharith (Lã Lai Thịnh) từng là Bộ trưởng Bộ Tài Chính, Bộ trưởng Bộ Thương nghiệp, Bộ trưởng Bộ Truyền Thông của Campuchia⁽⁴¹⁾; ông Noun Chea (Nông Tạ)⁽⁴²⁾, v.v... Ngoài ra, còn nhiều người gốc Hoa đời thứ hai, thứ ba khác giữ các vị trí cao cấp trong cơ quan Chính phủ.

Ngày 31/3/2012, trong chuyến thăm Campuchia, Chủ tịch Trung Quốc Hồ Cẩm Đào cũng đã có buổi gặp mặt Chủ tịch Thượng nghị viện, Chủ tịch Đảng Nhân dân Campuchia (CPP) ông Chea Sim, hai bên đã trao đổi nhiều vấn đề liên quan đến việc tăng cường quan hệ giữa hai nước Trung Quốc và Campuchia.⁽⁴³⁾ Rõ ràng, với vị trí quan trọng trong chính phủ Campuchia thì ông Chea Sim - người gốc Hoa, cũng có vị trí quan trọng trong việc thúc đẩy quan hệ hai nước với nhau.

Một số thành viên cao cấp của đảng

Nhân dân Campuchia có mối quan hệ cá nhân với Trung Quốc. Điều này ảnh hưởng đến thái độ của họ đối với Trung Quốc, chẳng hạn như Chủ tịch Thượng Viện Chea Sim có con học ở Hải Nam, và bản thân một số chính khách quan trọng khác là người Campuchia gốc Hoa, chẳng hạn như Bộ trưởng Sok An (Đảng Nhân dân Campuchia), Bộ trưởng Thông tin Lu Laysreng (đảng FUNCINPEC), và Bộ trưởng Xây dựng Im Chhum Lim (đảng Nhân dân Campuchia). Thị trường Phnom Penh Chea Sophara (Đảng Nhân dân Campuchia) chưa bao giờ công khai nói rằng ông ta có tổ tiên là người Hoa, nhưng ông ta công nhận nền giáo dục Trung Quốc và đăng ký cho con cái ông học ở các trường học tiếng Hoa. Thị trường Chea còn rất tích cực trong cộng đồng người Campuchia gốc Hoa đến nỗi gây được ấn tượng trong một chiến dịch chính trị. Trong cuộc Tổng tuyển cử vào tháng 7 năm 1998, ba đảng chính trị, bao gồm đảng thắng cử là Đảng Nhân dân Campuchia, đã xuất bản các ấn phẩm trong chiến dịch tranh cử bằng tiếng Hoa.

*

* *

Nói tóm lại, dưới tác động của chính sách khuyến khích người Hoa hoạt động kinh doanh của chính phủ Campuchia và mối quan hệ ngày càng thắt chặt giữa Campuchia và Trung Quốc, cộng đồng người Hoa ở Campuchia dưới thời cầm quyền của Thủ tướng Hun Sen phát triển nhanh chóng về mọi mặt. Cộng đồng này đã trở thành một trong những nhân tố có ảnh hưởng lớn đến chính sách đối nội và đối ngoại của Campuchia, đã và đang tác

động mạnh mẽ đến chiều hướng phát triển của đất nước này./.

CHÚ THÍCH

1. Chương Chí Phong, "Con rận của Khmer Đỏ", *Nhìn lịch sử*, số 11, năm 2010
2. W.E. Willmott, *The Political Structure of the Chinese Community in Cambodia*, University of London, The Athlone Press, 1970, p.7
3. Mặc dù bị Khmer Đỏ ngược đãi, về mặt lịch sử, người Hoa ở Campuchia là những thành viên hội nhập khá tốt với xã hội. Họ đã phục hồi một cách kỳ diệu sau một giai đoạn 20 năm bị đàn áp. Giai đoạn này bắt đầu với việc bị phân biệt một cách hợp pháp dưới chế độ Lon Nol từ 1970-75, bị hủy hoại trong chiến dịch làm gột rửa chủng tộc dưới chế độ Khmer Đỏ, chiến dịch này làm cho số lượng người Hoa giảm đi đáng kể, từ 430.000 người năm 1975 xuống còn 219.000 người năm 1979; xem trong, Paul Marks, *China's Cambodia Strategy*, Prameters, Autumn 2000.
4. Trong số những người Hoa hồi hương đó, có những người Hoa sống ở khu vực biên giới Thái Lan- Campuchia từ đầu những năm 80 của thế kỷ XX cũng đã bắt đầu hồi hương, những người chạy ra nước ngoài cùng lần lượt về nước, họ đã phản quay về khu vực Phnom Penh để sinh sống. Phnom Penh từng là một thành phố trống (hay còn gọi là thành phố "chết") những năm 70, thành phố "chết" này đã dần dần được phục hồi, đến cuối những năm 80 dân số thành phố này khoảng 600.000 - 700.000 người, trong đó dân số người Hoa khoảng 100.000 người (con số thống kê năm 1991), chiếm khoảng 1/3 toàn bộ dân số người Hoa ở Campuchia khi đó. Ngoài ra, các tỉnh khác cũng nhiều người Hoa sinh sống như Kampot.

- Battambang, Kampong Cham, Kandal. Xem trong, Vương Thổ Lục, *Lịch sử và hiện trạng người Hoa và Hoa kiều ở Campuchia*, Nghiên cứu Lịch sử người Hoa và Hoa kiều, số 4, 2002
5. Hoa kiều Kinh tế niên giám (1999), Đài Bắc: Ủy ban kiều vụ Đài Loan, 1999, tr.57
 6. http://news.xinhuanet.com/newmedia/2008-12/18/content_10524887.htm
 7. www.caexpo.org 2006-08-06
 8. *Tổng hội Lý sự người Hoa Campuchia* (Association of Chinese National in Cambodia) được thành lập ngày 26/12/1990, đây là đoàn thể xã hội người Hoa cao nhất toàn Campuchia. Hội này được thành lập được Chủ tịch Mặt trận Thống nhất Dân tộc khi đó là ông Chea Sim (Tạ Hành, hiện là Chủ tịch Thượng nghị viện Campuchia) ủng hộ. Khoá đầu của Lý sự hội có 10 thành viên đều là phía chính quyền bổ nhiệm, nhiệm kỳ mỗi khoá là 5 năm. Sau khi được thành lập, trong điều kiện khó khăn về kinh tế và môi trường xã hội, Tổng hội đã triển khai các công việc như: tạo quan hệ giữa Chính phủ và xã hội người Hoa; duy trì quyền lợi của người Hoa và Hoa kiều ở đây; tham gia vào các hoạt động phòng chống thiên tai và cứu nạn; thăm hỏi các quan chức chính phủ; cứu tế các hội viên nghèo. Thành viên của Lý sự hội từng nhiều lần được tiếp kiến quốc vương Norodom Sihanouk, Chea Sim, quốc vương Norodom Ranariddh, và Hun Sen.
 9. Tháng 1/1993, thành lập "Hội đồng xây dựng lại Hội quán Triều Châu", chủ tịch là Dương Khởi Thu. Tháng 9 năm 1993, Hội quán tham gia vào năm hội nghị các đoàn thể Triều Châu quốc tế lần thứ 7 tổ chức tại Mỹ, và trở thành đoàn thể người Hoa đầu tiên ở Campuchia xuất ngoại từ sau chiến tranh, được sự chú ý của các đoàn thể xã hội người Hoa quốc tế. Hội viên của hội này đa phần làm thương mại hoặc kinh doanh, cho nên thực lực kinh tế của Hội quán tương đối mạnh. Từ khi Hội quán được thành lập đến nay đã nhiều lần tham gia các hoạt động từ thiện. Về phúc lợi của đoàn thể, giáo dục văn hoá có nhiều đóng góp. Hội quán Triều Châu là đoàn thể xã hội người Hoa ở Campuchia có số người đông nhất.
 10. Thành lập tháng 3 năm 1993. Người gốc Phúc Kiến ở Phnom Penh tương đối ít, đến năm 2003 khoảng 100 hộ, kinh tế chủ yếu là buôn bán nhỏ.
 11. Thành lập ngày 1/1/1993, số người gốc Quảng Triệu (Quảng Châu và Triệu Khánh) rất ít, dưới sự giúp đỡ của Tổng hội người Hoa Campuchia và các hội quán khác, tháng 8/1994, Hội quán chính thức có địa chỉ. Tháng 8/1995, hội quán này đã thành lập trở lại trường học Quảng Triệu.
 12. Thành lập tháng 8/1993, Hội trưởng là Thẩm Kim Thụ. Hội viên ngoài người Hakkha ở Quảng Đông ra còn có nhiều người gốc Thiên Môn ở Hồ Bắc. Ở Phnom Penh tính đến 2003 có khoảng 200 hộ người Hakkha, đa phần là buôn bán nhỏ và nghề y.
 13. Hội này được thành lập ngày 9/8/1992, Hội trưởng đầu tiên là ông Phù Thu Lộc. Theo thống kê chưa đầy đủ, tính đến năm 2003, số người có gốc Hải Nam ở Campuchia khoảng 30.000 người, trong đó người gốc Hải Nam ở Phnom Penh có khoảng 300 hộ, đa phần là những thương nhân vừa và nhỏ. Tôn chỉ của Hội này là thúc đẩy đồng hương hoà hợp, phát dương văn hoá Trung Hoa, mưu cầu phúc lợi xã hội, tích cực tham gia vào các hoạt động từ thiện trong cộng đồng, thúc đẩy kinh tế xã hội người Hoa ở Campuchia.
 14. Hình Hoà Bình, *Người Hoa và Hoa kiều Campuchia*, Đông Nam Á tung hoành, số 9, 2002.
 15. Các đoàn thể của người Hoa ở Campuchia còn có các chùa miếu và đoàn múa lân sư. Ngoài 5 hội quán lớn của người Hoa ở đây đều có chùa miếu riêng của mình ra thì trên toàn Campuchia còn có khoảng hơn 40 chùa miếu khác của người Hoa. Các đoàn múa rồng và lân sư có khoảng 30 đoàn, các hoạt động nhộn nhịp của các đoàn múa

- rộng và lần sơ chủ yếu vào các ngày lễ lớn và các dịp chúc mừng hay khánh thành của người Hoa.
16. Paul Marks, *China's Cambodia Strategy*, Parameters, Autumn 2000, http://findarticles.com/p/articles/mi_m0IBR/is_3_30/ai_67502105/pg_3?tag=artBody;col1 (17). Paul Marks, *China's Cambodia Strategy*, Parameters, Autumn 2000, http://findarticles.com/p/articles/mi_m0IBR/is_3_30/ai_67502105/pg_3?tag=artBody;col1
 18. Phương tây lo lắng Campuchia có thể trở thành con ngựa gỗ của Trung Quốc ở Đông Nam Á", <http://www.jeixun.com/article/201208/21297.html>, truy cập ngày 7/9/2012
 19. Phương tây lo lắng Campuchia có thể trở thành con ngựa gỗ của Trung Quốc ở Đông Nam Á", <http://www.jeixun.com/article/201208/21297.html>, truy cập ngày 7/9/2012
 20. Phương tây lo lắng Campuchia có thể trở thành con ngựa gỗ của Trung Quốc ở Đông Nam Á", <http://www.jeixun.com/article/201208/21297.html>, truy cập ngày 7/9/2012
 21. Theo *Nhân dân Nhật báo*, ngày 04/11/2002, <http://www.people.com.cn/GB/guoj/25/95/20021104/857426.html>
 22. Theo lời ông Giám đốc tờ báo Hoàng Hoàn Minh trả lời truyền hình vào 2009 đã cho biết: năm 1994, tờ báo này bắt đầu hợp tác với Tân Hoa xã của Trung Quốc, tin tức mỗi ngày của Tân Hoa xã thì tờ nhật báo này đều nhân được.
Tồn chí của tờ báo này là: (1) thúc đẩy sự phát triển của người Hoa ở Campuchia, sự hợp tác đoàn kết giữa người Hoa và các dân tộc bản địa khác, và chung sống hoà thuận; (2) giúp đỡ đồng bào người Hoa nắm vững và tuân thủ tất cả pháp luật của Vương quốc Campuchia; (3) phát huy rộng rãi văn hoá Trung Hoa; (4) kiên trì lập trường công chính và khách quan, trang trọng ổn định lãnh mạnh, chịu trách nhiệm nghiêm túc; (5) coi trọng các hoạt động giáo dục tiếng Hoa, thúc đẩy giáo dục song ngữ tiếng Hoa và tiếng Khmer.
 23. Trang Quốc Thổ, *Sự thay đổi địa vị xã hội tộc người Hoa ở Đông Nam Á từ sau Thế chiến II*, Nxb Đại học Hà Môn 2003, tr.379
 24. Hiện nay, ở Campuchia có 4 tờ báo tiếng Hoa lớn có phạm vi ảnh hưởng rộng đó là: *Nhật báo tiếng Hoa Campuchia*, *Campuchia Tinh châu Nhật báo*, và *Báo buổi tối Phnom Penh*.
 25. Cambodia is under Chinese cultural influence: Hun Xen's confession, <http://sokheounpang.wordpress.com/2012/02/01/cambodia-is-under-chinese-cultural-influence-hun-xens-confession/>
 26. Theo *Nhân dân Nhật báo Hải ngoại bản*, bản thứ 7, ngày 21/3/2001, <http://www.people.com.cn/GB/guoj/25/95/20010321/421667.html>
 27. Theo *Nhân dân Nhật báo*, ngày 04/11/2002, <http://www.people.com.cn/GB/guoj/25/95/20021104/857426.html>
 28. Theo *Nhân dân Nhật báo Hải ngoại bản*, bản thứ 7, ngày 21/3/2001, <http://www.people.com.cn/GB/guoj/25/95/20010321/421667.html>
 29. Vào tháng 3 năm 1956, chính quyền đã ban bố "Pháp lệnh số 83" cấm những người Hoa tạm trú ngoài lãnh thổ Campuchia không được tham gia một số ngành nghề hoặc lĩnh vực như: nhân viên thuế quan; người làm hoa tiêu trên thuyền và các bến cảng; nhân viên tinh báo hoặc do thám; nhân viên cục di dân; cơ sở giới thiệu việc làm; làm nghề cầm đồ; buôn bán vũ khí quân sự; chế tạo hoặc buôn bán vũ tuyến hoặc linh kiện; kinh doanh in ấn; không được làm nghề cắt tóc nam dù là chủ của hàng hoặc người làm thuê; cho vay lãi; người lái thuyền trên sông; thợ trang sức và kim hoàn; kinh doanh hoặc lái xe hơi; công nhân bến tàu; kinh doanh lâm nghiệp; thương nhân kinh doanh ngũ cốc; kinh doanh nuôi. Nếu vi phạm sẽ bị trục xuất ra

- khởi lãnh thổ Campuchia. Xem trong, Tô Tử, *Campuchia Hoa kiều chí*, Đài Bắc: Ủy ban Biên soạn Hoa kiều chí, 1959.
30. William Willmott, *The Chinese In Cambodia*, University of British Columbia, 1967, p.63
 31. Liêu Tiểu Khang, *Những thay đổi trong phát triển của chính sách người Hoa và Hoa kiều của Campuchia*, Nghiên cứu Đông Nam Á, số 6, 1996 (tiếng Trung)
 32. Theo *Nhân dân Nhật báo*, ngày 04/11/2002, <http://www.people.com.cn/GB/guojij/25/95/20021104/857426.html>
 33. *Nhân Dân Nhật báo*, ngày 01 tháng 04 năm 2012
 34. Họ có thể là những nhân viên của các công ty quốc doanh của Trung Quốc hoặc là những tư thương đến làm ăn, với số lượng nhà đầu tư lớn như vậy đã khiến cho Trung Quốc tinh đến thời điểm đó đã trở thành nhà đầu tư nước ngoài lớn thứ hai ở Campuchia. Chỉ tính trong vòng 4 năm (từ 1999 đến 2002), các công ty Trung Quốc đã đến Campuchia đầu tư 188 triệu USD, với khoảng hơn 100 doanh nghiệp, chủ yếu đầu tư trong lĩnh vực khách sạn, nhà hàng, phòng khám, nhà nghỉ, phòng hát Karaoke. Xem trong, *Nhân dân Nhật báo*, ngày 04/11/2002, <http://www.people.com.cn/GB/guojij/25/95/20021104/857426.html>
 35. Riêng trong khoảng 10 năm (từ 1995 đến 2005) số vốn đầu tư của Trung Quốc tăng khoảng 35,6 lần, từ con số 3,46 triệu USD năm 1995 lên tới 123,12 triệu USD năm 2005. Số lượng giá trị các gói thầu của các doanh nghiệp Trung Quốc tại Campuchia tăng mạnh từ năm 1999 - năm Campuchia gia nhập ASEAN.
 36. http://www.bbc.co.uk/vietnamese/forum/2012/07/120718_cambodia_faces_choice.shtml; xem thêm trong, *Thái Lan trong tình thế khó xử đối với vấn đề Biển Đông*, TLTKDB, số 127- TTX, ngày 14/5/2012, tr.4
 37. “Phương tây lo lắng Campuchia có thể trở thành con ngựa gỗ của Trung Quốc ở Đông Nam Á”, <http://www.jeixun.com/article/201208/21297.html>, truy cập ngày 7/9/2012
 38. “Phương tây lo lắng Campuchia có thể trở thành con ngựa gỗ của Trung Quốc ở Đông Nam Á”, <http://www.jeixun.com/article/201208/21297.html>, truy cập ngày 7/9/2012
 39. “Ngành du lịch Campuchia kế hoạch thu hút 1 triệu lượt khách du lịch Trung Quốc vào năm 2020”, *Chinadaily*, http://www.chinadaily.com.cn/hqgj/jryw/2012-05-02/content_5814010.html, truy cập ngày 10/9/2012
 40. Chea Sim, sinh ngày 15/11/1932, người huyện Romeas, tỉnh Svay Rieng, là người gốc Triều Châu, Quảng Đông, Trung Quốc, ông là nhà chính trị nổi tiếng của Campuchia, lãnh tụ Đảng Nhân dân (CPP), từ tháng 3/1999 đến nay là Chủ tịch Thượng nghị viện Campuchia.
 41. Khieu Kanharith (Là Lai Thịnh), hay còn gọi là Dương Lai Thịnh, sinh năm 1938 tại Campuchia, là người gốc Hoa đời thứ hai, quê gốc Sán Đầu, Quảng Đông, Trung Quốc. Năm 6 tuổi ông cùng cha về Sán Đầu học hành, đến 15 tuổi thì trở lại Campuchia, tốt nghiệp trường Đại học California. Xem thêm trong, <http://www.people.com.cn/GB/guojij/209/631/6312/20021104/857426.html>
 42. Nuon Chea, sinh ngày 7/7/1926, là nhân vật số 2 trong chính quyền Khmer Đỏ và Đảng Cộng sản Campuchia trước đây, ông là con lai hỗn huyết giữa người Hoa và người Khmer, tên tiếng Hoa của ông ta là Lưu Bình Khôn, từng là phó Bí thư Ủy ban Trung Ương Đảng Cộng sản Campuchia và Chủ tịch Ủy Ban thường vụ Đại hội Đại biểu Nhân dân toàn quốc Campuchia dân chủ. Ngày 19/9/2007 bị bắt vì tội diệt chủng, ngày 28/6/2011, mở toà xét xử ông.
 43. Theo *Nhân dân Nhật báo*, ngày 01/4/2012.